

ЎЗБЕКИСТОНДА ИСЛОМ БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Абсаматов Аскар Эргашович
Термиз давлат университети
Молия ва молиявий технологиялар
кафедраси тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақола ислом банк хизматларини ҳақида баён қилинган. Шунингдек, мамлакатимизда ислом банк хизматларини жорий қилишни ижобий ютуқлари ва камчиликлари кўрсатилган. Хусусан, ислом банк хизматларини жорий қилиш билан боғлиқ муаммолар ва уларни бартараф этиш бўйича муаллиф томонидан илмий, амалий ва услубий таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: Ислом молияси, ислом банк хизмати, ислом молияси дарчаси, риск ва мукофот.

Кириш. Ўзбекистон банк-молия тизимига исломий молиялаш тамойилининг татбиқ этилиши молиялаштиришни янада кенгайтириш, айниқса, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, реал ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, Исломий молиялаштиришни муваффақиятли жорий этаётган дунёвий давлат сифатида Ўзбекистон обрўсининг кўтарилиши, ижтимоий адолатни мустаҳкамлаш, муқобил молиявий маҳсулотлар пайдо бўлиши ҳисобига аҳолининг молиявий хизматлардан фойдаланиш имкониятини кенгайтиради. Ушбу соҳанинг ривожига гарб мамлакатлари қўллаб-қувватловининг ошишига, судхўрлик, қарз юкининг пасайишида ва корхоналарни молиявий соғломлаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлади. 2020 йилнинг 29 декабр куни тарихий аҳамиятга эга бўлган воқеа юз берди дейиш мумкин. Давлатимиз раҳбари ўзининг Олий Мажлисга қилган мурожаатида, “Ўзбекистонда ислом молиявий хизматларини жорий этиш бўйича ҳуқуқий базани яратиш вақти-соати келди. Бунга Ислом тараққиёт банки ва бошқа халқаро молия ташкилотлари экспертлари жалб этилади”, – деди. Ушбу мурожаат натижаси ўлароқ 2021 йилда бизнинг мамлакатимизда ҳам ислом молия тизимининг “юраги” уришни бошлайди деб умид қиламиз. Маълумки, Ислом тараққиёт банки ва унинг таркибига кирувчи молия ташкилотлари Ўзбекистоннинг бир қанча маҳаллий тижорат банкларида ислом молия дарчалари очиш устида иш олиб бормоқдалар. Президентнинг ушбу мурожаати ана шу жараёнларни ҳам тезлашиб кетишига туртки беради деб ўйлаймиз. Бугунги кунда мамлакатимиз банкларида ислом банкларини хизматларини амалга ошириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Сўнги йилларда турли иқтисодчи олимларнинг илмий адабиётларида ислом молияси, жумладан, ислом банк хизматлари мавзуси кўплаб тушунчалар ва илмий изланишлар мавжуд. Қуйида Ислом банк хизматлари иқтисод, молия ва ислом ҳуқуқи соҳаларидаги машҳур олимлар фикрларини келтириб ўтамиз. Жумладан: покистонлик машҳур иқтисодчи, ислом иқтисодиёти ва молияси бўйича мутахассис Муҳаммад Нежатуллоҳ Сиддиқийнинг асарларида ислом молиясининг жиҳатлари, жумладан, ислом банкларининг ишлаш механизмлари ва тамойиллари мавжуд[1].

Покистонлик яна бир исломий олим ва иқтисодчи Муҳаммад Тақи Усманий бўлиб, у исломий молия ва банк фаолияти билан машҳур. У бу мавзуда кўплаб китоблар ва мақолалар ёзган. Хусусан, «Усманий Форс кўрфазида исломий молия ривожланишида муҳим рол ўйнаган ва 14 фирма, жумладан, Баҳрайн Марказий банки ва Абу-Даби Ислом банкининг шариат кенгашида ўрин олган. У, шунингдек, Жиддадаги Ислом фикҳи академияси, илғор исломшунослик банки аъзоси ҳисобланади ва Усманий Покистонда “Меезан Банк”ни ташкил қилганида исломий банк контсептсиясини яратган» [2]. Усманий томонидан таклиф қилинган асосий тушунчалардан бири ислом банкчилигида фоизларни (риболарни) тақиқлаш тамойилидир. Исломда қарз маблағларидан даромад олиш адолатсиз ҳисобланади, шунинг учун Усманий Мударобах (шериклик), Ижара (лизинг), Мурабаҳа (савдо битими) ва Сукук (Ислом облигациялари) каби муқобил молиявий воситалардан фойдаланишни таклиф қилади.

Усманий ислом банкчилигида ахлоқий жиҳатлар муҳимлигини ҳам таъкидлайди. Унда адолат, ошкоралик, ҳисобдорлик ва ижтимоий масъулият тамойилларига амал қилишга чақирилади. Унинг фикрича, банк операциялари ҳалолликка асосланиши керак. Усманий томонидан таклиф қилинган яна бир контсептсия Исломий Мудароба банк шартномасидир. У омонатчилар ва банклар ўртасидаги ҳамкорликнинг ушбу шаклидан фойдаланишни таклиф қилади, бунда банклар омонатчилар маблағларини бошқарувчи вазифасини бажаради ва ўз иши учун комиссия олади.

Усманий, шунингдек, исломий банкинг орқали ижтимоий адолатни тарғиб қилишга эътибор қаратади. У иқтисодий ривожланишга ёрдам берадиган ва жамиятдаги тенгсизликни камайтирадиган молиявий маҳсулотларни ишлаб чиқишга чақиради. Муҳаммад Тақи Усманийнинг ислом банки тушунчалари мусулмон дунёсининг кўплаб мамлакатларида ушбу соҳанинг ривожланишига асос бўлди. Унинг асарлари ислом молия бозори тамойиллари ва амалиётининг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатган.

Бангладешлик олим Муҳаммад Акрам Хон таниқли ислом иқтисодчиси ва файласуфи бўлиб, ислом молиясининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган. Унинг ислом банк иши ҳақидаги илмий қарашлари ислом ҳуқуқи (шариат) ва иқтисодий адолат тамойилларига асосланади. Унинг фикрича, ислом банклари кўпинча фоиз ставкалари асосида қарз олувчилар билан шуғулланадиган анъанавий тижорат банкларидан фарқли равишда “риск ва муқофот” тамойилига амал қилиши керак. Унинг фикрича, фоиздан фойдаланиш шариатга зиддир, чунки бу исломда тақиқланган ноаниқлик ёки таваккалчиликдан фойда олишни англатади.

Бунинг ўрнига Хон ислом тамойиллари асосида тадбиркорлар ва кичик бизнесни молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида жамғармалар ва инвестицион ҳисобварақлар ташкил этишни қўллаб-қувватлайди. Хон, шунингдек, ислом банкларида ахлоқий хулқ-атворни қўллаб-қувватлайди, шаффофлик, очиқлик ва миждозларга нисбатан масъулиятни тарғиб қилади. У эксплуатация ёки тенгсизликка олиб келиши мумкин бўлган молиявий операциялардан қочишга чақиради ва молиявий маҳсулотларни ишлаб чиқишда жамоатчилик манфаатларини ҳисобга олиш муҳимлигини таъкидлайди.

Умуман олганда, Муҳаммад Акрамхоннинг ислом банк иши ҳақидаги илмий қарашлари шариат тамойилларига, иқтисодий адолат ва ахлоқий меъёрларга риоя қилишга интилишдан иборат. У исломий қадриятларни акс эттирувчи ва жамиятнинг барқарор ривожланишига ёрдам берувчи муқобил молиявий воситаларни ишлаб чиқишга чақиради [3].

Муҳаммад Юсуф Сиддиқ таниқли ислом иқтисодчиси ва воиз бо‘либ, ислом банкларидан шариат тамойилларига мувофиқ фойдаланишни тарғиб қилади. Унинг фикрича, ислом банклари ислом ҳуқуқи тамойилларига асосланган молиявий воситачиликнинг муқобил моделини таклиф қилади. Сиддиқ молиявий тизимда ахлоқнинг муҳимлигини ҳам таъкидлайди. Унинг фикрича, ислом банклари адолат, ҳалоллик ва ижтимоий масъулият тамойилларига амал қилиши керак. Улар жамиятга фойда келтирадиган лойиҳаларга сармоя киритишлари ва шубҳали ёки ноқонуний битимларга аралашмасликлари керак. Бироқ, баъзи танқидчилар ислом банкларидан фойдаланишнинг чекловлари ва қийинчиликларини таъкидлашади. Масалан, улар ликвидлик этишмаслиги ёки баъзи шариат қоидаларини қайта кўриб чиқиш зарурати муаммосига дуч келиши мумкин. Шунингдек, Муҳаммад Юсуф Сиддиқ ислом банкларидан шариат тамойилларига асосланган молиявий тизимнинг муқобил модели сифатида фойдаланишни қўллаб-қувватлайди. Унинг фикрича, бундай банклар ислом динининг ахлоқий тамойиллари асосида иқтисодиёт ва жамият ривожига ҳисса қўшиши мумкин [4].

Ўз навбатида Ваҳба Аз-Зухайли «исломий молия банкининг асосий мақсади мусулмон жамиятини қайта тиклашни ташкил этиш ва мусулмонлар ўртасидаги ҳамкорликни ислом қонунлари билан келишув асосида амалга ошириш эканлигини таъкидлайди. Шундай экан, ҳар қандай исломий молия институти жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини қўллаб-қувватлашнинг қўшимча воситаси сифатида фоизсиз кредитлар бериш орқали муҳтожларга ёрдам кўрсатишга эътибор қаратиши зарурдир» [5].

Булар ислом банк иши соҳасида тадқиқот олиб бораётган олимларнинг бир неча мисолидир. Бу соҳага ўз ҳиссасини қўшган бошқа олимлар ҳам кўп. Бу ва бошқа кўплаб олимлар ўзларининг илмий изланишлари, наشرлари ва бу соҳадаги ўргатишлари орқали ислом банк иши назарияси ва амалиётини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар.

Шунингдек, чет эллик олимларнинг қарашларича, ислом молия хизматлари, авваламбор, иқтисодиётда тижорат банклари ва мамлакат тараққиятига ҳисса қўшадиган инновацион хизматлар ёки молия саноати учун инновацион лойиҳалардир.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда илмий абстракциялаш, гуруҳлаш, қиёслаш, бошқа услублардан фойдаланилди. Шунингдек, ислом банк хизматларини ютуқлари ва камчиликларини солиштирма усулидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Тижорат банкларида исломий банк хизматларини жорий этиш пухта таҳлил ва тайёргарликни талаб этади. Қуйида эътиборга олиниши мумкин бўлган баъзи услубий жиҳатларни кўриб чиқамиз.

1. Бозор таҳлилинини ўтказиш ва мижозларни фикрларини ўрганиш: Ислом банк хизматларини жорий этишдан олдин бозор таҳлилинини ўтказиш ва ёш мижозларга бўлган талабни тушуниш керак. Бу энг машҳур товарлар ва хизматларни аниқлашга ёрдам беради. Бозор таҳлилинини ўтказиш ва мижозлар фикрлаш муваффақиятли бизнес учун муҳим қадамдир. Бу икки жиҳат мижозларнинг эҳтиёжлари ва афзалликларини яхшироқ тушунишга, рақобат муҳитини ўрганишга ва мақсадларингизга эришиш учун стратегияларни аниқлашга имкон беради. Бозор таҳлили жорий бозор конъюнктурасини баҳолашга, истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракатларидаги тенденция ва ўзгаришларни аниқлашга, потенциал имкониятлар ва таҳдидларни аниқлашга ёрдам беради. Таҳлил жараёнида SWOT таҳлили, ПЕСТЕЛ таҳлили, рақобатчилар таҳлили ва бошқалар каби турли усуллар ва воситалардан фойдаланиш мумкин.

Мижознинг фикрлаши мижоз бизнеснинг марказида эканлигини тан олишдир. Фақат маҳсулот ёки хизматга эътибор қаратиш ўрнига, компания мижознинг манфаатларини биринчи ўринга қўйиши керак. Мижозларни фикрлаш мижозлар эҳтиёжларини яхшироқ тушуниш, улар учун қиймат яратиш ва ушбу эҳтиёжларга жавоб берадиган эчимларни тақдим этиш имконини беради. Бозор таҳлилинини ўтказиш ва мижозларни фикрлаш компанияга самарали маркетинг стратегияларини ишлаб чиқиш, маҳсулот ёки хизмат сифатини яхшилаш, жараёнларни оптималлаштириш ва мижозлар эҳтиёжини қондириш имконини беради. Бу икки жиҳат биргаликда кўриб чиқилиши керак, чунки улар ўзаро боғлиқ ва бизнес муваффақиятига таъсир қилади.

2. Ходимларни ўқитиш ва тайёрлаш: Тижорат банки ўз ходимларининг ислом банки хизматлари тамойиллари ва фаолияти бўйича ўқитилишини таъминлаши шарт. Бунга ходимларни шариат молия қоидаларига ўргатиш ва тегишли маҳсулотларни сотиш киради. Ходимларни шариат молиялаштириш қоидалари ва тегишли маҳсулотларни сотиш тартибига ўргатиш шариат молиялаштириш билан шуғулланувчи банклар фаолиятининг муҳим қисмидир. Бу ходимларга ушбу соҳани тартибга солувчи асосий тамойиллар ва қоидаларни тушуниш имконини беради.

Тренинг доирасида ходимларга фоиз олишни тақиқлаш (рибо), Ислом дини тақиқлаган фаолиятни молиялаштиришни тақиқлаш (ҳаром), шунингдек, шаффофлик ва ахлоқий талаблар каби шариат молия тамойиллари бўйича билимлар берилади. Тренингда, шунингдек, мудораба (шериклик), мушарака (умумий иштирок), ижара (ижара), мурабаҳа (товар сотиш) ва бошқалар каби шариат молиявий воситаларининг турли турлари бўйича маълумотлар ҳам мавжуд. Ходимлар ушбу воситаларни қандай қилиб тўғри тузиш ва мижозларга тақлиф қилишни ўрганадилар.

хизматларнинг тузилиши, ундан фойдаланиш шартлари, рентабеллик кўрсаткичлари ҳақидаги маълумотларни бериб боради.

Шариат аудити ва назоратига риоя қилиш шариат тамойилларига амал қилувчи банклар ва молия институтлари учун муҳим вазифа ҳисобланади. Шариат аудити ва назорати - бу банк фаолияти ёки молиявий операцияларининг шариат талабларига мувофиқлигини текшириш жараёнлари. Шариат аудити ва назоратини бошқарадиган асосий тамойилларга қуйидагилар киради:

1. Фоиз ставкалари бўйича тақиққа риоя қилиш: Шариат тамойилларига қўра, фоиз ставкаларидан фойдаланиш тақиқланган, шунинг учун банклар барча молиявий операциялар ушбу тақиқни бузмаслигини назорат қилиб боришади.

2. Қайта музокаралардан фойдаланиш (муробаҳа): Қайта музокара қилиш - бу бир томоннинг маълум бир нарҳда товар ёки активни сотиб олиб, кейин уни бошқа томонга фойда билан сотиши билан боғлиқ битим. Банклар бундай операцияларнинг тўғрилигини текширишлари ва уларнинг шариат талабларига мувофиқлигини таъминлашлари лозим.

3. Хавфли битимларнинг йўқлиги: Шариат аудити ва назорати, шунингдек, шариат тамойилларига зид боғлиши мумкин бўлган хавфли битимлар мавжудлигини текширишни ўз ичига олади. Банклар барча молиявий операциялар хавфсиз бўлишини ва инвесторлар учун хавф туғдирмаслигини таъминлаши мақсадга мувофиқ.

4. Ишбилармонлик этикасига риоя қилиш: Шариат аудити ва назорати, шунингдек, ҳалоллик, адолатлилик ва очиқлик каби бизнеснинг ахлоқий тамойилларига мувофиқлигини текширишни ҳам ўз ичига олади. Банклар ўз фаолиятининг ушбу тамойилларга мувофиқлигини таъминлаши зарур.

Умуман олганда, банк ва молия институтларининг шариат талабларига риоя этишини таъминлаш учун шариат аудити ва назоратига риоя қилиш зарур. Бу миждозлар ва инвесторларнинг ишончини сақлаб қолишга ёрдам беради ва шариат тамойиллари доирасида ахлоқий бизнесни ривожлантиришга ёрдам беради.

5. Рискларни бошқариш ва хавфсизлик стандартларига риоя қилиш: Ислом банк хизматларини амалга ошириш рискларни самарали бошқариш ва хавфсизлик нормаларига риоя қилишни талаб қилади. Бу шариат қонунларига риоя қилиш бо'йича муайян сиёсат ва тартибларни ўз ичига олиши мумкин.

6. Шаффофлик ва бухгалтерия ҳисобини таъминлаш: Тижорат банки ўзининг барча операцияларида шаффофликни таъминлаши ва тегишли бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тизимини юритиши керак.

7. Маркетинг ва Ислом банки хизматларини илгари суриш: Миждозларни янги исломий маҳсулот ва хизматларга жалб қилиш учун самарали маркетинг ва реклама стратегиясини ишлаб чиқиш зарур.

8. Молиявий институтлар билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш: Ислом банк хизматларини жорий этиш бошқа ислом молия институтлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиши ёки тегишли ресурслар ва бозорларга киришни таъминлаши мумкин.

Ушбу услубий жиҳатлар тижорат банкларига ислом банки хизматларини муваффақиятли жорий этиш ва уларнинг самарали фаолият юритишини таъминлашга ёрдам беради.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқотимиз давомида шундай хулосага келдикки, ислом банк хизматларини мамлакатимизга жорий қилиниши натижасида тижорат банкларда қуйидаги жараёни амалга оширишга имконият яратади.

Тижорат банкларининг ички ва ташқи манбалардан молия маблағлари жалб қилиш ҳисобидан банкларда қўшимча молиявий маблағлар пайдо бўлади. Хусусан, тижорат банкларининг ликвидлиги ошади. Шунингдек, банклар ўз активлари ва мажбуриятларини диверсификация қилишга эришади. Бундан ташқари, банклар ўзларида мавжуд анъанавий хизматларга қўшимча равишда ислом молия хизматларини ҳам таклиф этишади ва шу орқали ўз мижозларининг эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондиришга имкон бўлади.

Ислом дарчаси фаолияти натижасида келган даромад банкларнинг умумий даромади ошишига олиб келди. Ҳозирги вақтда анъанавий банк хизматлари ва маҳсулотларидан фойдаланмаётган мижозлар сони ислом дарчалари маҳсулот ва хизматларидан фойдаланишига эришилади, бу эса банкнинг умумий мижозлари сонининг сезиларли ўсишига олиб келади. Шунингдек, ислом дарчаларининг бизнес, жисмоний шахслар ва мамлакат иқтисодиёти ривожланишига қўшишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Siddiqi M. N. et al. Riba, bank interest and the rationale of its prohibition. – Jeddah : Islamic Research and Training Institute, 2004
2. Usmani M. M. T. An introduction to Islamic finance. – Brill, 2021. – Т. 20.
3. Khan M. A. What is wrong with Islamic economics?: analysing the present state and future agenda. – Edward Elgar Publishing, 2013.
4. Siddiq M. Y. An epigraphical journey to an eastern Islamic land //Muqarnas. – 1990. – С. 83-108.
5. Al-Zuhaili W. Financial Transactions in Islamic Jurisprudence. Vol. 1. Beirut (Lebanon): Dar al-Fikr, 2003.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

